

ПРОБЛЕМА ІДЕНТИЧНОСТІ ГЕРОЯ – ДОМІНАНТА ПОЕТИКИ ХАРАКТЕРОТВОРЕННЯ В ПРОЗІ ПАНАСА МИРНОГО

Дане дослідження присвячено осмисленню проблеми ідентичності літературного героя на рівні психоаналітичної рецепції в прозі Панаса Мирного, що дає змогу по-новому прочитати домінанту поетики характеротворення «пропащої сили» як провідного модусу зображення сучасника, розгубленого у вирі соціальних, політичних, культурних перетворень наприкінці XIX століття. Ця студія є лише нотатками для майбутніх досліджень доробку письменника в ракурсі новітніх літературознавчих концепцій теорії ідентичності.

Ключові слова: екзистенційні потреби, пошук, ідентифікація, ідентичність, світоглядна система.

Исследование посвящено осмыслению проблемы идентичности литературного героя на уровне психоаналитической рецепции в прозе Панаса Мирного, что дает возможность по-новому прочитать доминанту поэтики характерообразования «пропащей силы» как главного модуса изображения современника, растерянного в круговерти социальных, политических, культурных переворотов в конце XIX века. Эта студия представляет собой записки для будущих исследований наследия писателя в ракурсе новейших литературоведческих концепций теории идентичности.

Ключевые слова: экзистенциальные потребности, поиск, идентичность, идентификация, система мироощущения.

The research is dedicated to the consideration of the literary hero's identity problem on the level of psychoanalytic reception in the prose by Panas Myrnyj. It gives an opportunity to read the dominant of poetic manner of «hopeless power» character development in a new way, as the main modus of the representation of the contemporary perplexed in the middle of social, political, cultural transformations at the end of XIX century.

This work represents only short commentaries for the future research of the writer's works in the aspect of the newest literary criticism conceptions of identity's theory.

Key words: existential needs, search, identification, identity, worldview system.

Історія людства виробила багато моделей поведінки особистості в соціумі. Різні наукові підходи щодо вивчення ідентичності як психологічного, соціального, філософського, культурологічного та літературознавчого феномена спровокували появу в сучасній науці окремої дискурсивної проблематики, пов'язаної з вивченням цього поняття як способу формування особистості й стилю її життя. Заглиблення в значення терміна привело нас до літературознавчого інструментарію, який трактує цю категорію як «осмислене ототожнення особою себе з іншими об'єктами чи суб'єктами в цілісності і ненастанності власних змін» [2, с. 402]. Це визначення є провокативним для нашої студії, бо опозиції Я – Ти, Я – Інший, Свій – Чужий, формують певні цінності, що схиляють до визначеного способу, пов'язані з пошуком свого

місця у світі, і мотивують відповідну поведінку особистості.

Об'єктом дослідження ми навмисне обрали класичну прозу Панаса Мирного, бо саме в ті часи пошуки ідентичності (національної, соціальної, гендерної тощо) були центральним елементом творів світової літератури. І, окрім того, зазначений аспект дав змогу по-новому прочитати домінанту поетики характеротворення «пропащої сили» як провідного модусу зображення сучасника, розгубленого у вирі соціальних, політичних, культурних перетворень наприкінці XIX століття, – що і стало метою нашої розвідки.

Дослідженню особливостей українського реалізму у творчості Панаса Мирного свого часу присвячували увагу О. Білецький, В. Власенко, О. Гончар, С. Єфремов, Г. Карпенко, Н. Крутікова, М. Пивоваров, М. Сиваченко, І. Франко, В. Черка-

ський, Д. Чижевський та ін. Його творчість свідчить про «найвизначнішого українського повістяра» (І. Франко), що створив психологічну прозу в добу реалізму.

Герої Панаса Мирного стикаються з проблемою ідентичності, спровокованою Фроммівським обґрунтуванням зародження п'яти екзистенційних потреб: потреби в установленні зв'язків, потреби у подоланні перешкод, потреби в закоріненні, потреби особистості в ідентичності, потреби в формуванні власної системи поглядів та вірності. Е. Фромм (німецький соціальний психолог та психоаналітик) стверджував, що конфлікт між прагненням до свободи та прагненням зберегти безпеку визначає всю мотиваційну сферу особистості [5]. Проте, персонажі письменника не здатні задовольнити зазначені потреби, тому і не знаходять себе в житті, завершуючи його трагічно, до речі, саме психологічну ідентифікацію розкрила перед нами література епохи XIX століття.

Уже в першому оповіданні «Лихий попутав» 23-річний автор у кращих шевченківських традиціях розкрив долю обдурених і зганьблених дівчат, які до кінця своїх днів несуть на собі тягар за вчинений у юності проступок. Твір побудовано у формі зворушливого монологу головної героїні дівчини-покритки Варки, яка втопила свою дитину. Ідентифікуючи долю жінки із стереотипними героїнями попередньої літературної доби, автор навмисне спрогнозував її тяжким сирітством у родині дядька: раннє наймитство у бублейниці, перше кохання і надії на найкраще подружнє життя, зрада спокусником, поневір'яння з немовлям, зневага від людей, тюрма й монастир. Це оповідання заявило про своєрідну манеру змалювання зазначеної теми – особливу спробу психологічного аналізу, побудовану на широкому використанні фольклорної образності.

Через два роки читач познайомився з повістю «П'яниця», що відразу привернула увагу критики, яка побачила в ній «свіжий і сильний талант». Як слушно зауважив про повість «П'яниця» О. Білецький, «ідейний зміст її глибший за мету викликати лише співчуття до пасинків долі». Іван Ливадний, головний персонаж твору, – провінційний чиновник пореформеної доби, «маленька людина» яка, незважаючи на тяжкі умови життя (гнітючу атмосферу підлабузницьких традицій, кар'єризм, моральне падіння), зберегла почуття людської гідності. Івану огидним було, коли службовцю, вищого за рангом, інші не могли «сміливо глянути у вічі, виказати йому гірку правду, а скоріше лизуться до його, потурають йому, хоча у душі і серці носять зло», а коли той промахнеться, спіткнеться «ні одна рука не допоможе йому піднятися». Своє ставлення до «традицій життя» Ливадний описує в листі до брата-мерзотника: «... Чи є в тебе бог? Чи ти віруєш у його?... Є на світі люди, що дивляться на життя, як на черідку святка, гулянок: як би найкраще нарядитися, хороше погуляти, всмак поїсти, добре виспатися... Їм ніколи й на думку не зійде людське лихо,

сльози, нужда та безталання – вони обминають все те, не примічаючи, що на тих сльозах, нужді та горі будують своє щастя... Що їм до того, що другий плаче?.. І таким людям завжди везе, завжди удача. Замолоду гуляють, на старість багатіють, каються, спокутують гріхи свої, купують у церкви дзвони, правлять молебні, панахиди. Сторонні кажуть про їх: от людина! от добряца! Замолоду погуляла, на старість покалася!.. А ті, безталанні, що віддали їм своє добро? Ті або з голоду пухнуть, або під землею тліють, зариті як-небудь, не оплакані, не обляяні... Не вмлі на сім світі жити, така їм і честь!..» [3, т. 1, с. 84-86]. Цей лист став не тільки виливом слабосильної людини, але й глибокими роздумами про моральні підвалини соціальної нерівності. Іван Микитович не зміг боротися із всеохоплюючим соціальним злом, спивається, ставши посміховиськом інших, і помирає. Трагедія чесної людини підсумована останніми словами молоденького панича: «А шкода, братця, що немає оце старої лисої собаки! Як би він заграв нам!» І той одинокий викрик, наче жаліслива струна, сумно бринів в веселому гуку товариства» [3, т. 1, с. 92].

Найвідомішим твором Панаса Мирного став перший в українській літературі соціально-психологічний роман-епосея з народного життя «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», який легально був опублікований у 1903 р. в журналі «Киевская старина» під назвою «Пропаша сила». Автори (Панас Мирний та Іван Білик) поставили собі за мету простежити долю сильною особистості, усвідомити проблему злочину та кари на широкому соціально-історичному тлі. Специфічні риси зображення людини у творі Панаса Мирного говорять про схильність письменників до аналізу, прагнення виявити та дослідити ті фактори ідентичності героя, знайти ті детермінанти, що зумовлюють динаміку змін особистості. Чіпка Вареник, центральний образ твору, – це тип правдошукача, який, не знайшовши справедливості, став «пропашою силою». Жанр соціально-психологічного роману дає можливість простежити й пояснити причини деградації особистості героя. Критика різних років висувала декілька інтерпретацій цього образу, скажімо, вона характеризувала Чіпку як психологічний тип патологічного вбивці, умотивовуючи цю точку зору генетичним та виховним аспектами (народжений від пройдисвіта-двожона Остапа Хруща, насправді Вареника; коли прийшов на світ, жінки прозвали його «чортеням», а священик ледве вирішився його охрестити, до хреста хлопця тримали перехожі москалі; хату його матері Мотрі всі обминали; мати ніколи не займалась вихованням сина, лише баба Оришка (її прообразом стала нянька Оришка братів Рудченків, пізніше її устами розповідь письменник «Казку про Правду і Кривду») давала онуку любов та надію на краще існування; злочинне оточення призвело його на шлях убивці-гвалтівника). Але такими, як правило, формуються егоїсти. Чіпка – інший. Натерпівшись сам, малий Чіпка гостро

сприймає чуже горе, несправедливість, тому так уважно дослухається він до розповідей діда Уласа про кріпацьку неволю. Юнак бажає щастя іншим. Версія І. Приходька зумовлює деградацію Чіпки феноменом «уярмленої України», яка відірвана була царатом від націовідповідності. На думку І. Михайлина, цим образом письменники задовго до більшовицького перевороту попереджали людство про загрозу соціалістичних утопічних теорій, що ґрунтувалися на класовій ненависті. Вони показали прірву, у яку може затягти людину філософія всездозволеності, відбирання силою «свого», знищення старого світу і побудови на порожньому місці нового «раю». Ні жодну із запропонованих версій не слід спростовувати, Чіпку треба зрозуміти, при цьому не звинувачуючи лише генетичні, виховні або соціальні умови та соціальну несправедливість (у підтвердження цьому автори ввели образ Грицька, сироти, байстрюка, що жив у схожих умовах, проте став добрим господарем, хоча і байдужим до громадських проблем).

Панас Мирний показав зародження стихійного протесту бунтаря проти соціальної неправди, який вважав, що розбійництво – єдиний засіб боротьби проти гноблення і насильства: «Сказано, великий світ, та нема де дітися. Коли б можна, – увесь би цей світ виполонив, а виростив новий... Тоді б, може, і правда настала...» [3, т. 2, с. 356]. Згодом Чіпка усвідомлює потворність такого способу боротьби з соціальною неправдою, повністю віддається земській діяльності, щоб служити селянській громаді, боронити її інтереси. Будучи обраним до земства, Чіпка хоче чесно служити громаді. Та не зміг він змиритися з махінаціями земців, тому реакційні чиновники усунули його із земства. Але Чіпка продовжує бунтувати, підбурювати до виступу селян. Прямо в серце вразила молодого господаря Чіпку кривда, коли за право працювати на власній землі чиновник вимагає хабаря, – юнак втрачає не тільки ниву, а й віру у справедливість. Своє горе він починає топити в чарці, а далі стає на злочинну стежку. Головне почуття, яке керує ним, – помста насильникам: «За ті сльози, за ту кров будуть вони довіку мучитися, до суду мордуватися!..» [3, т. 2, с. 345]. Під впливом гірких думок і «лихого товариства» Чіпка відкинув від себе, матір, важко образив її. Але таки знайшов у собі сили на якийсь час позбутися туги, одружитися з коханою дівчиною, завести господарство. Коли наказом губернатора Чіпку було виведено з управи «по неблагонадєжності», він вирішив мстити без розбору, бити наосліп. Кров невинно убитих ним людей зводить нанівець протест колишнього правдошукача. Його вчинкам більше немає виправдання, як немає виправдання злу.

Поряд з образом Чіпки письменник розкриває і інші образи, що виражають ту чи іншу тенденцію життя «пропащої сили». У своєму творі письменник намагається побудувати чіткий причинно-наслідковий ланцюжок, який визначає

особливості характеротворення особистостей. Цілою галереєю індивідуальних образів у творі виступає колективний образ селянської маси, що постає як сума окремих постатей, скалічених морально змалку. Це – зіпсований царською солдатчиною Максим Гудзь, для якого розбійництво стало засобом збагачення; це товариші Чіпки Лушня, Матня і Пацюк, які були «усі три панські й повиростали по панських дворах» [3, т. 2, с. 384], котрі крім крадіжок, більш ні на що не здатні. Лушня – незаконнонароджений син пана, «Матня та Пацюк узяті в двір ще малими підлітками: перший – від плуга, другий – від овець» [3, т. 2, с. 384].

Проблема пошуку ідентичності особливого трагізму набула в соціально-психологічному романі «Повія». У листі до Михайла Старицького від 15 листопада 1881 року Панас Мирний повідомляв про свій задум: «Головна ідея моєї праці – виставити пролетаріатку і проститутку сього часу, її побут у селі – перша частина, в місті – друга, на слизькому шляху – третя і попідтинню – четверта. Гуртом усю працю я назвав «Повія». Цією назвою народ охрестив людей без пристановища, а найбільше усього проституток» [1, с. 3]. У добу реалізму проститутка перетворилася на своєрідний відгомін на процес модернізації української нації, пролетаризації селянства, капіталізації життя. Частинами друкували цей твір: спочатку в альманасі «Рада» (1883-1884), потім у «Літературно-науковому віснику» (1919), а повністю «Повія», яку можна вважати ще й урбаністичним романом, побачила світ лише після смерті автора в 1928 році.

Зав'язка твору проста: жменька багатіїв у селі тримає в руках землю і владу, а поряд у лещатах злиднів і голоду борсаються бідняки. Лютого морозного дня гине селянин Пилип Притика, трагічна смерть селянина стає початком нещастя його дочки Христі, вона опиняється на перетині меж і кордонів: просторових (між містом і селом), часових (між кріпацтвом і наймною працею), соціальних, культурних. Шлях Христі Притики в місто в найми був пов'язаний з п'ятьма карбованцями, які відібрав у покійного уже Пилипа Притики Грицько Супруненко, і які дівчина мала відробити. У місті письменник провів свою героїню через усі можливі в тогочасному житті поневолення, зради, пристосування, слизький шлях повії, довівши її хвору до батьківської хати, перетвореної на шинок. Композиційний прийом обрамлення (смерть батька і доньки попідтинню) подає яскраву картину життя пореформеного селянства, роздертого гострими соціальними контрастами, коли бідні приречені на загибель, а багаті – ще більше збагачуються, морально занепадаючи, безкарно знущаючись над бідними.

Образ головної героїні письменник не засуджує, лише наголошує на причинах проституції. Селянська дівчина, яка прийшла найматися на роботу в місто, традиційно сприймалася як чесна і порядна. «Девка как есть девка – настоящая! Не

наших городских шлюх», – каже про Христю пан Селезньов. Так розмірковує і панич Довбня (господар Марини), захоплюючись красою Христі: «Оце так! Оце смак! Це не городська ... хльорка, не панянка, що у їх жилах замість крові тече буряковий квас або сирівець. Ця – запечена сонцем; у сеї кров – огонь» [3, т. 4, с. 251]. Панас Мирний в історії Христі Притики показав майже всі основні етапи повії: зваблення, перехід героїні з рук в руки, проживання її на утриманні у доброго старого, а після його смерті – остаточне перетворення на публічну жінку. Усі образи об'єднує сюжетна лінія, пов'язана з особистою трагедією Христі, що символізує своре обвинувачення чужій їй антилюдяній системі, у якій дівчина була самотньою. «Почувалося – нема їй місця такого, немає кутка нагрітого! Повія... Повія... як вітер віється по полю, як птиця носиться по вітру, так вона по білому світу» [3, т. 4, с. 426]. Або: «Немає нічого рідного, до чого б я прихилилась, що б мене привітало, гріло. Немає того, про що б я сказала: оце моє і ніхто його не одніме від мене. Все чуже, і я чужа. Як та безпарна птиця, ношуся від деревини до деревини, від гілки до гілки, де б зобачити чуже гніздо і пересидіти в йому ніч темну» [3, т. 4, с. 445].

Порушуючи концепцію реалізму, письменник не примусив свою героїню обманювати, ідентифікувати себе з проституткою. Христя, хоча й не раз розмірковує про себе як про жінку без пристановища, внутрішньо не приймає цієї ролі, тому і повертається додому з надією розпочати нове життя, про це свідчить її передсмертний сон: «... Бідного батька і матері була дочка і хороша з себе, та піймала у найми, не звісно де швендяла по світу, а вернулася в село калікою. Та вже, видно, за муки тяжкі бог їй талан послав – розбагатіла. Оце скільки оком не скинеш – все поле її. Там і ліс столітній, а в Мар'янівці – дом панський. На всю Мар'янівку дом! І в йому повно дівчат та покриток. Оце яка прошпетиться – вона зараз до себе переманює. Грамоти вчить, майстерству навчає... Добра душа, багато добра робить!.. А Христя ні – все для людей. За їх, каже, лихо я їм добром оддячу!» [3, т. 4, с. 593].

Отже, роман «Повія» – це своєрідне художнє явище, яке виразно репрезентує розвиток соціально-психологічної ідейно-стильової течії в українському реалізмі XIX ст. й яскраво зображує кризові стани ідентичності. Про мотиваційні особливості характеротворення персонажів Іван Білик писав до Панаса Мирного в листі: «Ты, повторяю, в малороссийской литературе явление новое – не по приемам, а по мотивам. У тебя социальные мотивы, которых дондеже мы не хотели и не умели изображать. Пыльчиков не ошибается: у тебя вкус французский ...» [1, с. 3].

Символічною назвою незакінченої повісті «Голодна воля» (кінець 80-х років) автор показує мотивацію ідентичності героїв, живучість і незнищенність прагнень поневолених людей до свободи, їхніх заповітних прагнень працювати на

себе на своїй землі після скасування кріпосного права.

Дія твору розгортається в маєтку Степана Федоровича Гамзи Зеленої Гірці. Сам Гамза – натура свавільна, жорстока, розбещена, «... вірно служить своєму дворянству: як орел той надзира за своїм гніздом», навчає за казенний рахунок селян, утримує в тиші кріпаків за допомогою москалів, гвалтує дворових дівок, наділяючи їх потім чоловіком і землею одночасно – «... так і орудує, оже ніхто з них не тільки не підійме руки на його, а ще моле бога за свого барина». Дії поміщика підтримуються церквою: Господь милостивий до пана, бо той збудував церкву в селі, сам обрав священика для парафії. Довго він не повідомляє кріпосним про скасування кріпосного права – «мужик ще не доріс до волі».

Народ темний, безграмотний, єдиний, хто відкрито виступає проти свавілля пана – колишній кріпак коваль Василь Кучерявий, щира, запальна натура, готова не тільки захистити скривджених, але й вести їх за собою. Він очолює селян і вимагає грамоту про справжню волю. «Наше не за горами, – говорить він. – Чутка про волю все росте і шириться. Діждемося її – оділлються наші сльози комусь другому!» [3, т. 5, с. 278]. Омріяний Маніфест не приніс радості селянинові, бо кожен з поміщиків обирав сам собі умови керування колишніми землями та селянами, і «кріпацтво, голе й голодне, стояло серед тієї великої руїни і не знало, що йому робити, за що узятися, до чого свої вільні руки приложити» [3, т. 5, с. 324]. «Голодна воля» потягнула за собою опустіння земель, руйнування панських господарств, рух обезземелених селян до міст з надією на заробітки.

Кріпосницький характер «селянської реформи» яскраво підкреслено в образі Йосипенка та його дружини. Крадіжками, оговорами, доносами, увійшовши в довіру малограмотних селян, він пройшов шлях від панського прикажчика, підлабузника, шахрая до старости. Отже, маніфест не поліпшив життя людей, лише загострив соціальні проблеми, що підштовхували народ до бунтарства. Риторичною думкою Василя про наслідки реформи завершується твір: «Чого нам у міщани лізти, своїх кидати. Уже коли тут бути – то разом з своїми ярмо тягти» [3, т. 5, с. 326]. Ці слова стали своєрідним обрамленням в еволюції образу бунтаря-протестанта Миколи Джері, Чіпки, але не «пропащої сили».

Розкриваючи ідею повісті «Лихо давне й сьогочасне» (1897), Панас Мирний у листі до редактора журналу «Киевская старина» Володимира Науменка від 23 лютого 1902 року відзначав, що його письменницький задум – розкрити лихо кріпацьке «з його утисками, серед котрих скніли і ниділи людські душі», і лихо новітнє з його безземеллям та голодом, що примушує людей «забувати про гурт, думати тільки про себе, а декого і йти проти свого ж таки брата». Закодований у назві афоризм дав письменнику змогу побудувати композицію твору

двома частинами навколо волі і рабства – лиха давнього й сьогочасного.

Перша, побудована на контрасті багатющої української природи та похмурого злиденного життя кріпаків, – розповідає про свавільний устрій у маєтку поміщика Олексія Йвановича Башкіра, який жив у мирі і злагоді з губернатором, нещадно знущаючись над власними селянами. За нелюдність його карав і Бог (усі десятеро дітей були кволими, невідомо від чого помирали). Зав'язка сюжету приводить нас до родини кріпака Проценка, який разом із донькою запізнився на панщину із-за хвороби дружини. Саме Федір та його донька Марина стали першими зустрічними, які, за повір'ям, повинні були охрестити панового сина, щоб зняти прокляття з його родини. І це кумання стало початком трагедії Проценків: смерть дружини, взяття до двору пана Федора та Марини, звалтування дівчини паном і її зникнення.

Друга частина присвячена життю нащадків Башкіра та Проценка після скасування кріпосного права, смерті пана та його кума. Душевно спустошена Марина, панова кума, позбувшись принципів народної моралі, обдурює й оббирає односельців. Навіть старого діда Уласа, який колись дав їй притулок і піклування, вона виганяє з подвір'я. Його останні передсмертні марення розкодовують алегоричність назви: «... а проте давнє лихо не різало людей, не розводило їх в різні сторони, не примушувало забувати своїх, навчало держатися купи. А тепер яке лихо настало? Ох, сьогочасне лихо – то справжнє лихо...» [3, т. 5, с. 331]. Отже, фінал твору сягає далеко за межі характеристики соціально-економічних умов тієї доби, він засуджує безвихідну ситуацію селянства, що руйнувала найсвятіше – моральні цінності. Недаремно, М. Сиваченко, досліджуючи творчість Панаса Мирного, об'єктивно визначив суть цієї

повісті: «... глибоке студіювання життя, пильна увага до типового, найхарактернішого дозволила письменникові у порівняно невелику за обсягом повість вкласти багатий зміст, більше того – піднести до широких соціальних узагальнень, дати оцінку не окремому суспільному явищу, а цілим суспільним епохам» [4, с. 107].

Отже, на розглянутих нами прикладах авторської рецепції «пропашої сили», можна стверджувати, що домінуючим характеротворчим модусом поезики прози Панаса Мирного є проблема ідентичності героїв, закладена в потребі екстремальності, активного подолання всіляких перешкод на шляху до особистісного зростання; їй (особистості) притаманний опір пасивності та інертності для того, щоб активно творити своє життя. Реалізація цієї потреби полягає в ризикованих діях, асоціальній поведінці героїв тощо. Авторська рецепція доводить, що кожен прагне відчувати себе невід'ємною часткою світу, проте потреба в захищеності доповнюється більш складною духовною потребою відчуття стабільності та надійності відносин з реальним оточенням. Розвиток ідентичності його персонажів – це історія становлення психологічних основ тих суперечностей, конфліктів і деформацій, які пронизували розгорнуту об'ємну панораму українського життя в суперечливу перехідну добу від феодално-кріпосницького ладу до буржуазного, яка розпочалась після реформ 1860-70-х років у Російській імперії. Для досягнення ідентичності й подолання життєвих перешкод особистість повинна була володіти багатьма чинниками пошуку себе, якими не завжди володіли герої Панаса Мирного. Тому-то ця розвідка не вичерпує зазначеної проблеми, а є лише нотатками для майбутніх досліджень доробку письменника в ракурсі новітніх літературознавчих концепцій теорії ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корнійчук В. Тасмничий незнайомець Панас Мирний / В. Корнійчук // Львівська газета. – 2009. – № 20. – С. 3.
2. Літературознавча енциклопедія : У двох томах. – Т. 1 / [авт.-укл. Ю. І. Ковалів]. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 608 с.
3. Мирний Панас. Зібрання творів у 7 тт. / Панас Мирний. – К. : Наукова думка, 1968–1971.
4. Сиваченко М. Е. Корифей української прози : [текст] / М. Е. Сиваченко – К. : Наукова думка, 1967. – 214 с.
5. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм ; [пер. с англ. А. Лактионова]. – М. : АСТ Москва, 2009. – 288 с.